

УДК 94 (438) “1918 / 1921”

Владислав Боєчко

ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНІВ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1919–1921 РР.: ДИПЛОМАТИЧНІ ТА СИЛОВІ МАНЕВРИ

У статті, на підставі аналізу здобутків історіографії та джерельної бази, досліджено особливості встановлення кордонів Польської республіки у 1919–1921 рр. Вивчено еволюцію політики провідних європейських держав щодо територіального розмежування: від підтримки польських претензій на землі колишньої Німецької імперії – до поступового стримування

польських територіальних апетитів. З'ясовано, що послідовно польські територіальні інтереси захищала Франція. Англія і США дотримувалися поміркованої тактики у польсько-німецькому питанні. Особливу увагу приділено процесу дипломатичного та військового протистояння Польщі з радянською Росією у визначенні державних кордонів. Охарактеризовано силове встановлення влади польського уряду на західноукраїнських територіях, проаналізовано особливості військової експансії поляків щодо білоруських та литовських земель у 1919–1920 рр.

Ключові слова: територіальне розмежування, Паризька конференція, Польща, східний кордон, Східна Галичина.

Перша світова війна та її наслідки призвели до глибоких зрушень у політичному і громадському житті на польських землях. Відновленням національної державності завершилася тривала національно-визвольна боротьба польського народу. Найбільш вагомим питанням, що турбувало польську політичну еліту та уряд, впливало на особливості взаємин Польщі з сусідами, було територіальне. Встановлення кордонів Другої Речі Посполитої в сучасній українській історіографії досліджено недостатньо. Окремі аспекти означеного питання знайшли своє відображення у ґрунтовних працях Л. Алексієвець [1] та публікаціях О. Парнети [2]. Однак, висвітлення питання дипломатичних маневрів польської делегації на Паризькій мирній конференції та силове вирішення питання східного кордону потребує подальшого предметного вивчення, що і є метою статті.

Актуальним для новопосталої польської держави було визнання кордонів Веймарською республікою. На Паризькій мирній конференції воно зумовило тривалу і гостру полеміку між її керівниками, представниками Ради чотирьох (В. Вільсон, Д. Ллойд Джордж, Ж. Клемансо, В. Орландо). Основні суперечки точилися навколо: 1) познанської територіальної проблеми; 2) “польського коридору” або питання про приєднання до Польщі районів Західної Пруссії, а також територіальної проблеми Східної Пруссії; 3) гданського питання; 4) верхньосілезької проблеми [3, с. 231].

Ще наприкінці Першої світової війни основними центрами вирішення польського питання стали, з одного боку, власне країна та її народ, який зі зброєю захищав своє право на самовизначення, а з іншого, держави Антанти і США. Особливого резонансу в світі набрало послання В. Вільсона від 8 січня 1918 р. – 14 пунктів мирного повоєнного врегулювання [3, с. 232].

Тринадцятий пункт визначав кордони майбутньої Польщі й проголошував необхідність створення незалежної Польської держави з приєднанням до неї територій, на яких проживало етнічне польське населення, з вільним доступом до моря; політичну й економічну незалежність, територіальну недоторканість мали гарантувати міжнародні угоди [3, с. 233]. Це положення, після визнання країнами Центрального блоку програми В. Вільсона, як платформи для перемир'я, стало правовою базою, на основі якої світове співтовариство погодилося виправити несправедливість щодо поляків, задекларовану поділами Речі Посполитої і Віденським конгресом 1815 р. [3, с.234].

Провідні західні країни вважали, що Польща має отримати лише території, на яких, за етнічним складом, переважали поляки, її представники не могли офіційно вимагати повернення втрачених у XIII–XVIII ст. земель, де на початку XX ст. більшість становило непольське населення. Незважаючи на це, у більшості програм, присвячених відновленню державності, польські політичні діячі зверталися до традицій великої держави, яка існувала до поділів. Тому надалі виникали значні диспропорції між планами та сподіваннями польських політичних сил і реальними можливостями для їх реалізації. Поділяємо думку українських істориків Л. Зашкільняка та Л. Алексієвець, що через великодержавну традицію, яка тягнулася від часів шляхетської Речі Посполитої та передбачала приєднання до неї територій із переважанням непольського населення і яка проявлялася у діяльності перших керівників Польщі, країні довелося пройти у 1918–1920 рр. складний шлях випробувань, що коштував полякам 250 тис. вбитих, сотні тисяч поранилих і скалічених [1, с. 127–128].

Використовуючи розбіжності країн-переможниць, Німеччина прагнула закріпити за собою східні території колишньої Німецької імперії. Так, 6 березня 1919 р. Національні збори прийняли тимчасовий закон про оборону. Ним закріплювалося збереження територіальних меж Німеччини в кордонах 1913 р. Для захисту територій формувалися добровольчі корпуси. Військова верхівка Німеччини намагалася вплинути на вирішення питання про східні межі Німеччини під час роботи Паризької мирної конференції. Генерал В. Тренер, наприклад, у березні 1919 р. в листі до М. Ерцбергера, керівника німецької делегації в Парижі, радив домагатися вигідніших для Німеччини умов миру в питанні про польсько-німецький кордон, використовуючи для цього зацікавленість Англії і Франції у створенні “антибільшовицького фронту” в Європі [5, с.296]. Особливо активізувалися німецькі дипломати, коли стало відомо про проект мирного договору, що передбачав повернення Польщі частини її західних земель.

7 травня 1919 р. в Тріанонському палаці німецькій делегації вручено проект мирного договору. У ньому крім всього іншого, Німеччина мала визнати незалежність Польщі і віддати їй частину своїх східних земель. Таким чином, за проектом мирного договору до Польщі відходили такі території: 1) Верхня Сілезія у відповідності до вимог польської делегації; 2) Познанщина – без Сквезинського, половини Менджижецького і Веховського повітів, а також частини Ельблонгського і всього Злотівського повітів; 3) королівська Пруссія і Вармія без Бранево і Лідзбарка, приналежність Ольштинського і Решельського повітів визначалася плебісцитом; 4) князя Пруссія приєднувалася до Польщі частиною Малборкського повіту (в південній частині і декількох повітів на Віслі вирішено провести плебісцит); Гданськ оголошувався вільним містом [4, с. 113].

Проект мирного договору гостро критикувала німецька сторона і переважною більшістю голосів Національні збори Німеччини 12 травня 1919 р. відхилили умови миру. Депутати наполягали на збереженні “єдності Німецької імперії”. Аналогічні настрої панували й серед військових. Помірковану позицію щодо мирного врегулювання висловлював начальник Генерального штабу В. Тренер, який вважав за доцільне якнайшвидше підписати мирний договір і тимчасову відмову від західних польських земель відповідно до умов договору, оскільки німецькі війська не готові і не бажали вести бої на території Польщі і Росії. На нараді у Веймарі 19 червня 1919 р. В. Тренер висловив такі аргументи на користь підписання мирного договору: зберегти за собою східні території можна лише продовжуючи війну, однак країна до цього не готова ні матеріально, ні військово. “... Враховуючи ситуацію і неможливість мобілізації сил нашого народу для серйозної боротьби, я розцінив всі красиві промови, як безумство, а відновлення боїв, як безглуздзя” [6, с. 30].

Німецьку відповідь – “Зауваження до умов миру” – союзні держави отримали 29 травня 1919 р. Німеччина визнавала незалежність польської держави, однак погоджувалася повернути останній лише території з переважаючим польським населенням. Німецькі політики прагнули зберегти за собою Верхню Сілезію, частину познанських земель, Гданськ. Окрім того, вони категорично протестували проти відторгнення Східної Пруссії [7, с. 191].

У зв'язку з відсутністю німецької делегації на Паризькій мирній конференції, значну роль у визначенні польсько-німецького кордону відіграла політика польських правлячих кіл. Польську делегацію на Паризькій мирній конференції представляли Р. Дмовський та І. Падеревський [2, с. 199]. За допомогою І. Падеревського начальник Польської держави Ю. Пілсудський намагався стримати профранцузьку політику Р. Дмовського, віддаючи перевагу відносинам з англійцями і американцями. Таким чином, Ю. Пілсудський хотів реорганізувати польську делегацію, пов'язану з Польським національним комітетом (далі – ПНК) в Парижі, і надати польській зовнішній політиці цілісного характеру [8, с. 138].

Польські інтереси в Парижі захищав головним чином Р. Дмовський. Загальні міркування Р. Дмовського про територіальні межі майбутньої польської держави були опубліковані в липні 1917 р. у Лондоні під назвою “Про проблеми Центральної і Східної Європи”. Він відзначав: “Питання про кордони між Польщею і Німеччиною повинні враховувати, поза сумнівом, і етнографічний, і історичний аспекти. Історично польськими провінціями, які Пруссія привласнила собі в результаті розділів Польщі, є Познань і Західна Пруссія [9, с. 25]. Щодо польсько-німецького кордону, то він наполягав на поверненні усієї Верхньої Сілезії, Східного Помор'я і Гданська (Данцига), частини Східної Пруссії (Вармії, Мазур і Повісля). При цьому дві обставини заохочували домагання польських делегатів. Перша полягала в тому, що Польща висловлювала претензії на значну частину території переможеної Німецької імперії, що посилювало зацікавленість Франції у позитивному вирішенні польських інтересів. Ще наприкінці 1918 р. французьке Міністерство закордонних справ (далі – МЗС) і військове міністерство розробило концепцію створення сильної Польщі, яка могла б замінити Росію як східну протитягу Німеччині і водночас слугувати санітарним кордоном з більшовицькою Росією [10, с. 33]. Підтвердженням цього є слова Ж. Клемансо: “Коли постало питання про утворення Польської держави, малося на увазі не тільки виправити один з найбільших злочинів історії, але і створити бар'єр між Німеччиною і Росією” [11, с. 414]. Тому створення великої Польщі було одним з основних прагнень французької військової стратегії. За свідченням А. Тардьє: “Франція, підтримавши на конференції Польщу, вела шестимісячну боротьбу із британськими забобонами, боротьбу за Гданськ, боротьбу за Верхню Сілезію...” [12, с. 330].

Інша обставина, яка заохочувала домагання польських делегатів, полягала в тому, що поляки мали значний вплив на американську делегацію. Ставлення В. Вільсона до Польщі було прихильним завдяки І. Падеревському, позиція якого щодо польських територіальних домагань на конференції в Парижі мала характер політичного компромісу з представниками “великої четвірки” [12, с. 131].

Для детального розгляду проблеми з визначення польсько-німецького кордону Рада десяти в кінці січня 1919 р. утворила комісію з польського питання. До складу комісії увійшли її голова, представник французької делегації Ж. Камбон, а також представники американської, британської

та італійської делегації. Розглядаючи питання про визначення державного кордону між Польщею і Німеччиною, комісія насамперед враховувала національну належність населення відповідних територій Центральної Європи. Землі з етнічно польським населенням мали стати складовими частинами Польщі. Передбачалося повернути їй Гданськ і території, що лежали уздовж залізниці, що веде від Варшави до Гданська, що при збереженні за Німеччиною основної частини Східної Пруссії давало Польщі вихід до моря у вигляді коридору, прокладеного крізь німецькі землі [1, с. 128].

25 лютого 1919 р. Р. Дмовський у листі до Ж. Камбона представив меморандум про межі Польщі. У ньому він вимагав приєднати до Польщі на заході Верхню Сілезію, всю Західну Пруссію, широку зону гданського Помор'я і Ольштинський район [6, с. 45–55]. Беручи до уваги подальші листи і усні заяви польської делегації, особливо ноту від 28 лютого 1919 р. з питання про західні кордони Польщі, комісія Ж. Камбона виступила 12 березня з власним проектом польсько-німецького територіального розмежування. Проект передбачав включення до складу новопосталої польської держави Верхньої Сілезії, Познанщини, а також гданського Помор'я разом із широкою зоною територій по правому берегу Вісли. Водночас доля південної частини Східної Пруссії залежала від результатів плебісциту [9, с. 107–113].

Р. Дмовський не вважав проект, запропонований комісією, великим успіхом для Польщі, хоча визнавав, що "... поляки в Парижі були б цим у цілому задоволені" [13, с. 20]. Також він був стурбований рішенням комісії про проведення плебісциту у Вармії і Мазурах, що могло стати в майбутньому прецедентом не на користь Польщі [14, с. 105]. Прийнятий комісією Ж. Камбона проект від 12 березня 1919 р. містив дуже вигідне для Польщі встановлення західного кордону. Саме з цієї миті розпочалося досить жорстке дипломатичне протистояння між польською делегацією, німецькими політиками та провідними світовими лідерами, які мали вирішити це питання. В такій ситуації польська делегація робила все можливе, аби вплинути на вирішення територіального питання в бажаному для неї варіанті [9, с. 111–112].

На черговому засіданні Ради десяти 19 березня 1919 р. члени комісії з польського питання вирішили одноголосно віддати Польщі в "необмежене володіння" території по ходу залізничної лінії Гданськ-Млава-Варшава. У декларації комісії, складеної на засіданні, основна увага зверталася на лінію етнічного розподілу і необхідність визначення кордонів на користь Польщі. Таким чином, враховуючи геополітичну ситуацію, в якій перебувала Польща, зміцнювалися межі нової польської держави [12, с. 56].

Декларація, складена комісією Ж. Камбона, стала предметом подальших дебатів на засіданнях конференції. У дискусії проти представлених пропозицій щодо польських західних кордонів виступив Д. Ллойд Джордж. У своєму виступі він зауважив, що "численність німців, які будуть включені до складу польської держави, складе 2132 тис.". На думку англійського прем'єра, "така значна численність німців могла в майбутньому викликати в Польщі великі проблеми" але, головне те, що німці можуть завагатися і не підписати договір, що містить такі умови, тому, на думку Д. Ллойда Джорджа, "слід було б також вислухати думку Німеччини" [14, с. 105].

Етнографічний критерій лежав в основі визначення західної польської межі США. Це означало виключення зі складу Польщі частини західних польських земель, позбавлення її суверенних прав на польське побережжя Балтійського моря. Питання про Гданськ В. Вільсон залишав відкритим [13, с. 42–43].

У перші місяці 1919 р. позиція Антанти щодо виходу Польщі до моря через Гданськ була сприятливою для Варшави. Це пов'язано із плануванням військових дій проти радянської Росії. Польща мала відігравати тут одну з основних ролей з огляду на те, що використання для цієї мети німецьких військ було на той час сумнівним. Проте з кінця березня 1919 р. становище корінним чином змінилося. 3 квітня 1919 р. Рада чотирьох прийняла рішення про створення на території Гданська вільного міста, що перебуває під заступництвом Ліги Націй [9, с. 203–309]. Вважаємо, що ухвалення такого рішення пов'язане із так званим "російським питанням", яке "... впливало на всю роботу конференції, на всі ухвалені нею рішення...". Ставка на Німеччину як на головну антирадянську силу, зважаючи на явну політичну і економічну слабкість Польщі, разом з прагненням стабілізувати становище берлінського уряду за умов революції, що ширилася Європою, призвела до того, що західні держави пішли на компромісне рішення щодо гданської проблеми. Тобто, йшлося про створення вільного міста без передачі його під польський суверенітет. На ухвалення цього рішення вплинула і позиція Англії, що не бажала посилення Польщі, вбачаючи в ній союзника Франції. Англія дивилася на Польщу крізь призму відносин із Росією і Німеччиною, оскільки вважала за краще погодитися з їх позицією щодо визначення меж сусідніх із Польщею держав.

Питання Гданську, найбільшого на Балтійському побережжі торгівельного порту, було актуальним для новопосталої польської держави. ПНК у Парижі ще перед початком конференції

вимагав приєднання Гданська до Польщі. Саме тому польська делегація виступила проти планів створення вільного міста і передачі його під опіку Ліги Націй. На думку Р. Дмовського, що традиційно висловлювався про історичну приналежність Гданська до польської держави, тільки таке рішення було б справедливим для Польщі, оскільки їй був необхідний доступ до моря, оскільки це мало економічне, політичне і оборонне значення. Голова Відділу друку ПНК у Парижі М. Сейда писав: “Ми боремося проти цього в дипломатичних колах, у пресі, і готуємо поле для діяльності в парламенті. Організуйте в країні якомога більше маніфестацій з приводу Гданська” [13, с. 245]. Проте вжиті в цьому напрямі заходи не вплинули на позицію країн Антанти.

Врешті-решт В. Вільсон погодився у полеміці щодо Гданська і Східної Пруссії з думкою Д. Ллойд Джорджа. Таким чином, виник конфлікт між “великою четвіркою” і комісією з польського питання (комісією Ж. Камбона), що відчувала сильний тиск з боку британських представників. Комісія, незважаючи на склад і аргументи, наполягала на неприйнятті вимог британського прем'єра, але “програла” у вирішенні польського питання.

Ще гостріше на конференції розгорнулася боротьба за Верхню Сілезію. На першому засіданні Ради десяти 29 січня 1919 р. Р. Дмовський висунув програму, в якій вимагав визнання на заході земель із етнічно польським населенням, зокрема всієї Верхньої Сілезії, що не входила перед першим розділом до складу польської держави. На доказ своїх прав Р. Дмовський посилався на дані німецької статистики [13, с. 106].

Великобританія у питанні Верхньої Сілезії відкрито підтримувала Німеччину. Захищаючи німецькі вимоги, Д. Ллойд Джордж заявляв: “... східний кордон Німеччини має бути змінений на її користь в одному або двох випадках, і ми не маємо права відділити Верхню Сілезію від Німеччини і передати її Польщі без плебісциту” [9, с. 74]. Англійський прем'єр побоювався посилення не стільки Польщі, скільки Франції, яка легко могла б після приєднання Верхньої Сілезії до Польщі збільшити за рахунок її металургійної промисловості свій економічний потенціал [3, с. 582]. Як відзначав представник польської делегації на Паризькій мирній конференції З. Грабський, “проблема Верхньої Сілезії була однією із ставок великої дипломатичної гри, в якій гравцями були Англія і Франція, а ми повинні були узяти на себе її витрати” [12, с. 54].

Тим часом позиція Польщі в питанні про Верхню Сілезію поступово погіршувалася. Після засідання конференції 29 травня 1919 р. Р. Дмовський писав Грабському: “... Декілька днів тому Пішон запевняв мене, що ніяка дискусія з німецькою делегацією з територіальних питань не буде допущена; не менше проти нас тут працює і Англія, закликаючи до можливих поступок. Побоююся, що нам запропонують або залишити Верхню Сілезію Німеччині, або прийняти хоча б плебісцит. Американці теж не зовсім впевнені” [13, с. 124–125]. Найбільшим опонентом у питанні передачі Польщі Верхньої Сілезії був радник Д. Ллойд Джорджа – економіст Дж. Кейнс. Він доводив, що Польщі не потрібно стільки вугілля, скільки видобувалося у Верхній Сілезії (47 млн т), але без цього вугілля загине промисловість Німеччини і Західної Європи.

Німецька сторона у “Зауваженнях”, переданих союзним державам 29 травня 1919 р., вимагала залишити Верхню Сілезію у складі Німеччини. Свої вимоги німецькі представники підкріплювали такими аргументами: по-перше, населення спірної території не було лише польським; по-друге, Верхня Сілезія була необхідна німецькій економіці [9, с. 186–188]. Німеччина заявляла, що вона не може поступитися Верхньою Сілезією, якщо від неї вимагають сплати боргів. Заперечення проти поступки цієї провінції Польщі носили тривалий і запеклий характер. У. фон Брокдорф-Рантцау в телеграмі керівникам мирної конференції від 15 червня 1919 р. повідомляв, що Німеччина не може обійтися без Верхньої Сілезії, а Польща її не потребує [12, с. 56].

22 березня 1919 р. Рада десяти знов повернулася до питання про польсько-німецький кордон. Д. Ллойд Джордж висловився про те, що “згоден тільки умовно схвалити рішення, запропоноване комісією Камбона”. У результаті Рада десяти за підтримки В. Вільсона ухвалила залишити незмінним рішення про польський західний кордон “з метою подальшого його обговорення спільно з питанням про існуючі межі Німеччини” [7, с. 130]. Тобто, дискусія про польський західний кордон не завершилася рішенням комісії Ж. Камбона, а була включена до загального обговорення майбутніх кордонів Німеччини.

Польські делегати за можливості намагалися спростувати німецькі аргументи і пом'якшити тиск з боку британських представників у вирішенні проблеми Верхньої Сілезії. Так, експертною комісією під керівництвом Т. Ромера і М. Сейди розроблена нота у відповідь на німецькі зауваження. 3 червня 1919 р. польську ноту скерували в генеральний секретаріат мирної конференції. У ній містилася апеляція до “13-го пункту” програми президента В. Вільсона і на підтвердження були наведені дані перепису населення Верхньої Сілезії 1910 р. і пруської статистики того ж року. Польська влада, передаючи ноту лідерам конференції, також стверджувала, що у Німеччини достатньо вугілля, а Верхня Сілезія потрібна їм, щоб розпочати нову війну [9, с. 201–202].

Польщу в вирішенні верхньосілезького питання підтримувала лише Франція. За повідомленням Р. Дмовського, “Тард’є підготував французьку територіальну програму з питання східних меж Німеччини, яка повністю співпадає з нашою”. Комісія у польських справах підтвердила свою колишню думку про справедливе визнання за Польщею Верхньої Сілезії без плебісциту, спростовуючи аргументи на користь Німеччини Д. Ллойд Джорджа, Ж. Камбон прагнув розвіяти сумніви і приводив численні аргументи на адресу одержаних звинувачень. Проте це мало чим допомогло [9, с. 121–124].

Дебати продовжувалися. На засіданні 4 червня 1919 р. Верховна рада під тиском Д. Ллойд Джорджа вирішила визначити подальшу долю Верхньої Сілезії шляхом проведення плебісциту [6, с. 18].

10 червня 1919 р. Рада десяти остаточно затвердила лінію німецько-польського кордону в районі Західної Пруссії з урахуванням пропозицій Д. Ллойд Джорджа на користь Німеччини. У формуванні західних кордонів Польської держави важливе значення мав Версальський договір із Німеччиною, підписаний 28 червня 1919 р. після тривалих і драматичних дискусій у комісіях; набув чинності 10 січня 1920 р. Від імені Польщі документ підписали І. Падеревський і Р. Дмовський. Версальські домовленості встановлювали західні та північні кордони Другої Речі Посполитої. Німеччину позбавили прав на частину Великої Польщі й на Східне Помор’я. У Ольштинському та Квідзинському округах Східної Пруссії, а також у Верхній Сілезії передбачали проведення плебісциту. Шляхом голосування населенню надавали змогу висловитися, до кого воно прагне приєднатися: до Польщі або до Німеччини. Стаття 87 Версальського договору обумовлювала за головними державами – Великобританією, Францією, Італією, Японією і США – право остаточного встановлення кордонів Другої Речі Посполитої. Землі, що відійшли до Польщі за Версальським договором, становили понад 45 тис. км² із населенням 3 млн осіб, із яких – 61,5 % поляки [14, с. 452].

Загалом, Паризька мирна конференція при вирішенні польсько-німецьких питань проігнорувала інтереси Польщі. Польсько-німецький кордон, встановлений рішенням конференції, залишав поза межами Польщі вихід до моря лише у вигляді вузького коридору, прокладеного через землі, що належали Німеччині. За останньою були збережені багаті польські землі, понад 2 млн осіб польського населення. Кордон Польщі проходив близько від її основних життєвих центрів. Ніяких державних територіальних змін не зазнала Східна Пруссія. Отже, рішення конференції давали німцям змогу контролювати морські зв’язки Польщі, використовувати західні польські землі як плацдарм для наступу на Другу Річ Посполиту.

Таким чином, Паризька мирна конференція юридично оформила польсько-німецький кордон, надавши Польській республіці вихід до моря у вигляді вузького коридору, прокладеного через землі, що перебували під владою німців. Німецька сторона відмовилася від деяких районів Помор’я, Познані, більшої частини Східної Пруссії. Питання про приналежність Верхньої Сілезії мало вирішуватися плебісцитом. Гданськ з областю переходив під контроль Ліги Націй і оголошувався вільним містом та включався у польську митну систему. Загалом рішення конференції не відповідали інтересам як Польщі, так і Німеччини, породжували напругу в стосунках двох країн, стали причиною перетворення Польщі на потенційну жертву Німеччини.

Децо інакше вирішувалося питання встановлення східного кордону Польської республіки. Серед польських політичних кіл існували дві різні концепції встановлення східного кордону Польщі. Однак мета у них була одна, різнилися лише методи її досягнення. Обидві концепції передбачали включення у кордони новоствореної держави таких територій: Східної Галичини – до р. Збруч, Холмщини, Підляшшя, Полісся, Волині – до р. Случ, Проскурівського повіту і значної частини литовських та білоруських земель [15, с. 6–7]. Ю. Пілсудський, який одержав з рук Регентської Ради 11 листопада 1918 р. військову, а 14 листопада – цивільну владу, став тимчасовим начальником Польської держави. Держава, що відтворилася після 123 років поневолення, розпочала процес збирання земель, розділених у XVIII ст. між Російською, Німецькою і Австро-Угорською імперіями [16, с. 57].

10 лютого 1919 р. на відкритті сейму начальник держави зазначав у промові: “Ми не хочемо втручатися у внутрішнє життя кого-небудь з наших сусідів, але не можемо дозволити, щоб під яким-небудь приводом, навіть найпристойнішим, було порушено наше право на самостійне життя. Ми не віддамо ні п’яді польської землі і не дозволимо, щоб зменшували наші володіння, на які ми маємо право. Претензії наших сусідів привели до того, що ми знаходимося зі всіма в стані відкритої війни або принаймні в дуже напружених відносинах” [1, с. 114].

Тим часом, у лютому 1919 р. війну почала радянська Росія, займаючи території, що їх залишила німецька армія, зокрема землі Української Держави (Гетьманат П. Скоропадського), а також Білорусі та Литви [17, с. 111]. Після капітуляції Німеччини в листопаді 1918 р. і відходу її військ з території Білорусі туди рушили із заходу польські війська, а зі сходу – війська радянської Росії. Радянський наступ розпочався раніше польського і йшов більш швидкими темпами, будучи

результатом не випадкової, спонтанної ініціативи окремих воєначальників з фронтів світової війни, а частиною широкого стратегічного плану [18, с. 129].

Польсько-радянська війна домінувала над польсько-українським, польсько-білоруським і литовсько-польським конфліктами, змушуючи усі сторони припиняти дії або змінювати тактику [18, с. 111]. Польське військо стримало наступ Червоної армії. У квітні поляки зайняли Вільнюс, дійшли до Березини та Двіни. Восени 1919 р. Польща призупинила воєнні дії проти Росії, що було викликано недовірою до армії А. Денікіна, яка виступала проти більшовиків. Польське військове командування уникало співпраці зі збройними силами на Півдні Росії прихильниками “єдиної і неподільної Росії”. У 1919 р. вело таємні переговори про умови перемир'я з представником радянської Росії Ю. Мархлевським. Для Польщі були неприйнятні цілі А. Денікіна, котрий обстоював відновлення кордонів Росії на 1914 р. Ю. Пілсудський вичікував, чим завершиться боротьба більшовиків із А. Денікіним. Він відмовився розпочати спільний наступ із “білими”, на якому наполягали лідери західних країн, і розраховував на знекровлення обох сторін, щоб потім зреалізувати свою концепцію східної політики. Після провалу наступу денікінців на Москву, Ю. Пілсудський призупинив перемовини з Ю. Мархлевським і знову розпочав воєнні дії [18, с.113].

Питання визначення східних кордонів Польщі – центральний пункт її зовнішньої і внутрішньої політики – виявилось дуже складним. До нього була прикута особлива увага держав-переможниць. У відповідь на рішення від 25 червня 1919 р. про передачу Східної Галичини під тимчасове управління Польщі за умови надання їй автономії й проведення плебісциту, Р. Дмовський 25 серпня 1919 р. від імені польської делегації домагався того, “щоб Східна Галичина була визнана за Польщею як невід'ємна частина польської держави” [19, с. 80]. 21 листопада 1919 р. Верховна рада великих держав прийняла статут для Східної Галичини. Ці землі оголошувалися підмандатною територією Ліги Націй, а Польща отримувала мандат на управління ними впродовж 25 років за умови впровадження автономії з окремим сеймом, адміністрацією, судом, військом [20, с. 524–532]. 8 грудня 1919 р., урахувавши етнічний склад населення території, та ж Рада визначила тимчасовий східний польський кордон (“лінія Керзона”), що збігався зі східними рубежами колишнього Польського Королівства (без Августова і Сувалок) [21, с. 175–177]. Ухвала допускала польську адміністрацію тільки на захід від лінії Буг-Пінськ-Німан. Однак уряд Польщі відмовився визнати цей кордон, оскільки він не відповідав ні федеративним, ні інкорпоративним інтересам.

Польща проігнорувала рішення Антанти щодо “лінії Керзона” (8 грудня 1919 р.), а також неодноразові пропозиції радянського уряду стосовно мирної угоди на вигідних для неї умовах (нота від 22 грудня 1919 р.), активно готуючись до реалізації своїх планів щодо прибалтійських країн та України. Однак Ю. Пілсудський не довіряв Москві, побоюючись, що після перемоги у громадянській війні, Червона армія розпочне наступ на Польщу, щоб експортувати революцію до Європи. Спроба об'єднатися з Фінляндією, Естонією, Латвією та Литвою в січні 1920 р. успіху не мала, і Ю. Пілсудський почав активно готуватися до реалізації плану щодо України [22, с. 128].

У розпорядженні Ю. Пілсудського залишався єдиний союзник – Директорія УНР, армія якої зазнала поразки від більшовиків. Відзначимо, що УНР намагалася налагодити взаємини з Польщею, сподіваючись на її підтримку у визнанні української державної самостійності [23, арк. 1]. Упродовж певного часу тривали складні й напружені переговори між урядом УНР і Польщі [23, арк. 20–21]. 21 квітня 1920 р. укладено договір між Польщею та Україною [19, с. 94–96]. Варшавський договір визнавав незалежне державне існування України з верховною владою Директорії на чолі із С. Петлюрою. Останній підтверджував “поступку” Польщі, Східної Галичини і ряду інших областей. У другій статті договору записано, що кордон між Польщею і УНР визначатиметься колишніми кордонами між Австро-Угорщиною і Росією, далі на північ Кременецькими горами, а потім на схід від Здолбунова, уздовж східних кордонів Рівненського повіту і колишньої Мінської губернії до перетину її річкою Прип'ять, а потім по Прип'яті до її гирла [25, с. 56].

Долю українських земель на Волині та Поділлі, вже зайнятому польськими військами, пізніше мала визначити “більш точна угода”, поки ж декретом Ю. Пілсудського вони були включені до Люблінського воєводства [26, с.75]. Шоста стаття договору регулювала важливу для польських поміщиків проблему, передбачаючи, що юридичне становище землевласників польської національності в Україні визначатиметься угодою між Польщею і УНР. України зобов'язалася з моменту “спільних дій проти більшовиків” постачати продукти для польської армії і розмістити її на своїй території. Польща узяла на себе зобов'язання забезпечувати українську армію зброєю. Згідно з військовою угодою, петлюрівські війська підпорядковувалися польському командуванню [27, с. 187]. Договір і конвенція викликали гостру критику з боку ендеків, спричинили розрив у стосунках галицьких і наддніпрянських українців. Ю. Пілсудський використав угоду з С. Петлюрою і підготував новий виступ проти Росії в Україні [28, арк. 47].

25 квітня 1920 р. польські та українські війська перейшли у наступ в Україні. Ю. Пілсудський і С. Петлюра звернулися до українців із відозвою, у якій зазначили, що “після закінчення боротьби з більшовиками польські війська повернуться на свою вітчизну” [29, арк. 32], а до цього “всім мешканцям України без розрізнення класу, походження, віросповідання армія Польської Республіки гарантує захист і покровительство” [29, арк. 32]. Проте польсько-українські дії не підтримало населення. Недовіру до польських задумів посилювали більшовики й екзильний уряд ЗУНР, обурений відмовою С. Петлюри від Східної Галичини. Реакція Заходу була неоднозначною. Франція підтримувала Польщу, а політичні діячі Великої Британії єдиної думки не мали. Згідно зі стратегічним планом польського командування, головний удар було завдано у київському напрямку. 6 травня 1920 р. союзні війська під командуванням Е. Ридза-Смігли без боїв увійшли в Київ. Фронт стабілізувався на лінії Києва у верхів’ї Дніпра та вздовж Березини і Двіни. Тим часом більшовики сконцентрували значні сили і на початку червня розпочали контрнаступ у Білорусі, а згодом в Україні, змусивши поляків залишити білоруські та українські землі. Більшовики відбили у поляків Вільнюс і 6 липня 1920 р. уклали мир із Литвою, віддали їй місто й отримали право проходу для своїх військ [17, с. 111].

Литовці, які після відступу німців утворювали власну державу, від початку були проти будь-якої унії з Польщею, побоюючись подальшої колонізації й не бажали відігравати другорядну роль у спільній державі. Додалася суперечка за Вільнюс, історичну столицю Литви, де литовці тоді становили малий відсоток мешканців. Литовці почали збройні дії. На початку серпня польські війська з боями відступили на територію Польщі; виникла загроза захоплення Варшави. У зв’язку з поразками на фронті подав у відставку уряд Л. Скульського, 23 червня 1920 р. сформовано позапарламентський, але орієнтований на сейм уряд на чолі з В. Грабським. 1 липня з його ініціативи утворено Раду оборони панства (далі – РОП), наділену всією повнотою законодавчої, виконавчої та військової влади. РОП зобов’язали мобілізувати сили для порятунку незалежності. Зовнішня небезпека згуртовувала політичні партії та більшість населення країни.

Загострення внутрішньополітичної і зовнішньополітичної ситуації змусило прем’єра Польщі В. Грабського звернутися до лідерів західних країн, які у липні 1920 р. зібралися на міжнародну конференцію в бельгійському курорті Спа. В. Грабський доводив керівникам великих держав, що польські війська захищають Європу від більшовизму. Проте Д. Ллойд-Джорж у військовій допомозі відмовив. Політична допомога була надана у вигляді поступок в гданському, литовському і в польсько-чехословацькому питаннях, відносно претензій Польщі на Тешинську Сілезію тощо [15, с. 19].

Основною умовою було визнання Польщею “лінії Керзона”, тобто фактично повторення адміністративного кордону між колишнім Царством Польським і рештою території Російської імперії. У зв’язку з тим, що британський уряд “зобов’язався не допомагати Польщі для цілей, ворожих Росії” і захищати недоторканність Польщі “в кордонах її законних етнографічних кордонів”, польське керівництво мало погодитися на відведення своїх військ на лінію, вказану Верховною Радою 8 грудня 1919 р. Вільнюс мав перейти до Литви, польські війська мали бути відведені на “лінію Керзона” [1, с.133]. Одночасно до Москви відправлена нота англійського міністра закордонних справ Дж. Керзона з вказівкою на узгоджену з В. Грабським лінію польсько-радянського розмежування і відведення військ у Галичині по лінії фронту. В ноті пропонувалося посередництво Великобританії у переговорах з Польщею. Дж. Керзон пропонував проведення конференції у Лондоні за участю Росії, Польщі, новостворених держав. Однак пропозиції щодо встановлення кордону по лінії, яку визначила комісія Ж. Камбона і радянсько-польських мирних переговорів при посередництві Великої Британії, були відхилені [1, с.135].

Радянське керівництво, натхнене перемогами над поляками, вважало, що військовий конфлікт можна виграти. Перемогу над Польщею лідери Комінтерну розглядали як початок світової пролетарської революції, про яку говорив М. Тухачевський. Під час польського походу Червоної армії значного розмаху набули заходи щодо встановлення на території Польщі радянської влади, яку поляки загалом не сприймали. Більшість населення Польської Республіки вважало, що радянський наступ загрожував її незалежності. Це дало змогу польській владі змобілізувати усі ресурси країни для війни. Країни Антанти допомогли полякам. Водночас радянські резерви змушені були відволікатися на південь, де знову спалахнула громадянська війна. Розпорошуючи свої сили внаслідок недооцінки воєнного потенціалу супротивника, Червона армія просувалася до Варшави і Львова. Скориставшись цим, поляки у середині серпня перейшли у наступ під Варшавою і завдали поразки радянським військам [30, с. 105]. Переслідуючи радянські війська, поляки ввійшли на литовські землі. Під час контрнаступу, Ю. Пілсудський наказав командирові литовсько-білоруської дивізії, генералу Л. Желіговському захопити Вільнюс із навколишнім районом. На захопленій території створено маріонеткову державу Серединну Литву, яка у 1922 р. приєдналася до Польщі.

У квітні 1922 р. Ю. Пілсудський здійснив урочистий акт об'єднання Середньої Литви з Польщею. Литовський уряд в Каунасі оголосив стан війни із Польщею, який тривав до 1938 р. [4, с. 455].

Восени 1920 р. польсько-радянська війна завершилася. Переговори, що розпочались у вересні, були перенесені до Риги. 12 жовтня у Ризі підписаний “Договір про перемир'я і прелімінарні умови миру між РРФСР і УРСР з одного боку і Польщею – з іншою”, незабаром ратифікований усіма сторонами. Були прийняті нові умови, визнано за Польщею Західної України і Західної Білорусі, реституції Польщі в натурі або у формі компенсації за вивезене майно. Договір підписаний делегацією РРФСР, що діяла і від імені БССР, а також делегацією УСРР, з одного боку, і делегацією Польщі – з іншою [31, с.155].

Договір набував чинності 18 жовтня. Польські війська відійшли на визначену лінію, звільнивши Мінськ. Встановлювалася нейтральна смуга в 30 км. Згідно з угодою, Польща визнавала незалежність Білорусі. Роздроблена білоруська еліта сформувала декілька центрів різної орієнтації: на радянську Росію або на Польщу. II-й Всебілоруський з'їзд рад (грудень 1920 р.) ратифікував умови прелімінарного мирного договору з Польщею і підтвердив мандат, виданий військово-революційним комітетом Білорусі уряду РРФСР на право встановлення кордонів Білорусі, укладення миру та підписання пов'язаних з укладенням миру політичних і економічних договорів, обміні військовополоненими [31, с.156]. Остаточний мирний договір між Радянськими Росією і Україною, з одного боку, Польщею – з іншого був підписаний в Ризі 18 березня 1921 р. За договором Польща визнавала незалежність і суверенітет Білорусі і України. Сторони зобов'язувалися забезпечувати вільний розвиток культури і мови білорусів і українців в Польщі і поляків у БССР і УСРР. Вони взаємно відмовилися від відшкодування своїх військових витрат, тобто державних витрат на ведення війни між ними, рівно як і від відшкодування військових збитків, заподіяних під час російсько-українсько-польської війни. Обидві сторони зобов'язувалися не підтримувати на своїй території терористичну і іншу діяльність, направлену проти іншої сторони. Були врегульовані питання репатріації, військовополонених, могил тощо [31, с. 230–232].

Ризький договір був вигідний для Польщі: її незалежність збережено, а територіальні вимоги задоволені. Поразка більшовиків означала кінець планів експорту революції та комунізму до Західної Європи. Водночас Польща отримувала значні території з непольським населенням, що означало перемогу інкорпораційної моделі ендеків. Ризький договір став підставою для клопотання Польщі перед міжнародними організаціями щодо її прав на Східну Галичину і Волинь [4, с. 456]. 14 березня 1923 р. Рада Послів Ліги Націй ухвалила рішення про визнання східного кордону Польщі, погодившись, таким чином, із приналежністю Східної Галичини, Волині, Західної Білорусі та Віленщини до Польської держави, тобто країни Антанти визнали польський східний кордон у 1923 р. [4, с. 457].

Таким чином, створення польської держави в 1918 р. та потреба врегулювати питання її державних кордонів були вагомою складовою повоєнного влаштування в Європі. Вирішення територіальних питань Польщі лежало у двох площинах: дипломатичній боротьбі на Паризькій мирній конференції щодо західних та південних кордонів та військового конфлікту з радянською Росією на сході. Зважаючи на те, що Паризька мирна конференція залишила відкритим питання про східні кордони Польщі, польські політики, насамперед Ю. Пілсудський, мали змогу реалізувати свої плани створення польської держави. Відроджена Польща відбудовувалася в умовах постійної зовнішньої загрози. Разом із тим, до держави як дипломатичними маневрами, так і силою зброї приєднано землі із етнічно переважаючим непольським населенням, яке прагнуло створити власні держави. Це істотно впливало і на внутрішні відносини у країні, і на зовнішню політику Другої Речі Посполитої.

Список використаних джерел

1. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 рр. / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
2. Парнета О. Проголошення та міжнародне визнання Польської держави. “Польське питання” на Паризькій мирній конференції / О. Парнета // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 194–202.
3. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах / [Пер. с англ. под ред. В.Г. Трухановского. Вст. ст. А.Д. Никонова]. В 2-х т. / Д. Ллойд Джордж. – М.: Иностр. лит-ра, 1957. Т. I., 1957. – 655 с.
4. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
5. Шейдеман Ф. Крушение Германской империи / Ф. Шейдеман. – М.: Петроград, 1923. – 327 с.
6. Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1967. – Т. II. – 547 s.
7. Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Niemcami (1919 czerwiec 28, Wersal) // Dz U RP, 1920. – Nr 35. – Poz. 200.
8. Лопатина О. В. Р. Дмовский и И. Падеревский на мирной конференции 1919 г. в Париже // История и историография зарубежного мира в лицах: Межвузовский сборник научных статей / [Отв. ред. В. В. Кутявин] / О. В. Лопатина. – Самара: Изд-во “Самарский университет”, 2001. – Вып. V. – С. 137–145.
9. Sprawy polskie na Konferencji pokojowej w 1919 r., dokumenty i

materialy. – Т. 1–3 / [Red. J. Bierzaneka i J. Kukulka]. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1965–1967. t. 1. – 313 s. 10. История дипломатии: В 3 т. / Под ред. В. П. Потемкина. – Т. 3: Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919–1939 гг.) / В. П. Потемкин. – М. – Л.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1945. – 884 с. 11. Бекер С. Вудро Вильсон. Мировая война. Версальский мир / [Пер. с англ. А. Н. Карасика] / С. Бекер. – Петроград, 1923. – 450 с. 12. Тардые А. Мир / [Под ред. Б. Е. Штейна] / А. Тардые. – М.: Госполитиздат, 1943. – 432 с. 13. Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa / R. Dmowski. – Warszawa: Głos, 1998. Т. 2. – 293 s. 14. Historia dyplomacji polskiej. 1918–1939 / [Pod red. P. Lossowskiego]. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1995. – 733 s. 15. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. / З. А. Баран. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1995. – 55 с. 16. Зуев Ф. Г. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920) / Ф. Г. Зуев. – М., 1954. – 232 с. 17. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова / [Пер. з пол. М. Кірсенка]. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 239 с. 18. Польско-советская война. 1919–1920. Ранее неопубликованные документы и материалы. – В 2-х ч. – М., 1994. – С. 111–129. 19. Nr 12. 1919 sierpień 25, Paryż. – Nota Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową w sprawie wcielenia Galicji Wschodniej do Polski // Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. – Т. 1. – 1918–1932. Red. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kielbikowej. – Warszawa: Instytut Wydawn. Pax, 1989. – 540 s. 20. Nr 266. 1919 listopad 21, Paryż. – Projekt traktatu między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską w sprawie Galicji Wschodniej, uchwalony przez Radę Najwyższą // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / [Pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka]. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – 801 s. 21. Deklaracja Rady Najwyższej Głównych Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych w sprawie tymczasowej granicy wschodniej Polski // Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–1924. – Warszawa, 1924. – S. 175–177. 22. Suleja W. Piłsudski a Petlura // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Suleja W. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – S. 113–129. 23. ЦДАВО України, ф. 2211, оп. 41, спр. 1, 15 арк. 24. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 124, 7–22 арк. 25. Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії УНР 1920 р. // Нова політика / С. Варгатюк. – 1996. – № 2. – С. 52–58. 26. Політична історія України. ХХ століття. В 6 т. – Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003. – 488 с. 27. Єременко Т. І. Українсько-польські стосунки в період боротьби за незалежність двох народів / Т. І. Єременко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 184–187. 28. ЦДАВО України, ф. 2211, оп. 1, спр. 3, 48 арк. 29. ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 29, 55 арк. 30. Дадіани Г. А. Возвращаясь к “чуду на Висле” / Г. А. Дадіани // Международная жизнь. – 1990. – № 9. – С. 101–106. 31. Из мирного договора между Россией и Украиной, с одной стороны, и Польшей – с другой стороны. Рига. 18 марта 1921 г. // Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917–1958). – М., 1966. – С. 155–232.

Владислав Боечко

УСТАНОВКА ГРАНИЦ ПОЛЬСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В 1919–1921 ГГ.: ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ И СИЛОВЫЕ МАНЕВРЫ

В статье, на основании анализа достижений историографии и источниковой базы, исследованы особенности установления границ Польской республики в 1919–1921 гг. Изучена эволюция политики ведущих европейских государств по территориальному разграничению от поддержки польских претензий на земли бывшей Германской империи – к постепенному сдерживанию польских территориальных аппетитов. Выяснено, что последовательно польские территориальные интересы защищала Франция. Англия и США придерживались умеренной тактики в польско-германском вопросе. Особое внимание уделено процессу дипломатического и военного противостояния Польши с советской Россией в определении государственных границ. Охарактеризованы силовое установление власти польского правительства на западноукраинских территориях, проанализированы особенности военной экспансии поляков в отношении белорусских и литовских земель в 1919–1920 гг.

Ключевые слова: территориальное разграничение, Парижская конференция, Польша, восточная граница, Восточная Галичина.